

خط فارسی و نقد آن

همراه با:

نقد دستور خط فرهنگستان زبان و ادب فارسی

و کتابهای درسی آموزش و پرورش

نویسنده:

دکتر امید مجد

استادیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه تهران

مجدد، امید، ۱۳۵۰ -

خط فارسی و نقد آن همراه با: نقد دستور خط فرهنگستان زبان و ادب فارسی و کتابهای درسی آموزش

و پرورش / نویسنده امید مجدد. --

تهران: امید مجدد، ۱۳۸۲.

۷۲ ص.: جدول.

ISBN: 964-7915-08-x: ۱۰۰۰۰ ریال

فهرستنویسی بر اساس اطلاعات فیبا.

کتابنامه: ص. ۷۱-۷۲.

۱. خط فارسی. ۲. فارسی -- املا. الف. عنوان.

۱/۷ طا

خ ۴ / PIR ۲۷۲۱

۸۲-۱۶۶۸۶ م

کتابخانه ملی ایران

نام کتاب: خط فارسی و نقد آن

نویسنده: دکتر امید مجدد استادیار دانشگاه تهران

نوبت چاپ: اول تابستان ۱۳۸۲

تیراژ: ۱۰۰۰ نسخه

ناشر: نشر امید مجدد

لینوگرافی: بهار

چاپخانه: کاج

قیمت: ده هزار ریال

شابک: ۹۶۴-۷۹۱۵-۰۸-x

آدرس مرکز نشر و پخش: تهران، خیابان انقلاب، خیابان فخر رازی، کوچه شهید داریان پلاک ۵۱، طبقه

اول، انتشارات امید مجدد، تلفن و نمابر ۶۴۹۴۰۸۵

پست برقی: QORANEMAJD@yahoo.com

فهرست

مقدمه	۵
اصول املائی فارسی	۱۵
۱- اتصال یا عدم اتصال «ب»	۱۸
۲- «می» مضارع	۲۴
۳- یای کوچک بر روی «های بیان حرکت» (های غیر ملفوظ)	۲۶
۴- همزه	۲۹
۵ و ۶- مجموعه «ام ای است ایم اید اند» و ضمایر ملکی	۳۴
۷ و ۸- «های جمع» و «تر تفضیلی»	۳۸
۹- کلمات مختوم به ء و ؤ	۴۰
۱۰- ترکیبهای اضافی	۴۲
۱۱- نوعی خاص از کلمات مرکب	۴۳
۱۳- مرکبهای عطفی	۴۵
۱۴- کلمات مختوم به «ائی»	۴۵
۱۵- اعداد	۴۶
پیوسته‌نویسی یا جدانویسی کلمات مرکب	۴۷
قانون پیوسته‌نویسی	۴۹
قوانین جدانویسی	۵۰
نقد قوانین متعدد پیوسته‌نویسی و جدانویسی	۵۹
نتیجه‌گیری پیوسته‌نویسی و جدانویسی	۶۶
نگاهی فشرده به املائی آموزش و پرورش	۶۸
فهرست منابع	۷۱

مقدمه:

خط یعنی: «انتقال اصوات بر روی کاغذ» یا در جمله‌ای کوتاه‌تر میتوان گفت: «خط، نوشتن سخن است»^(۱) بدیهی است در این انتقال، هر چه همخوانی تلفظ با نوشته بیشتر باشد، خط دقیق‌ترست. همچنین ساده‌نویسی و کم‌نویسی از دیگر مزیت‌های یک خط پیشرفته است. با شکافتن بیشتر این ویژگی‌هاست که معلوم میشود خط فارسی یکی از بهترین و کم‌عیب‌ترین خطوط دنیاست. یکی از مهمترین معایبی که بر خط فارسی میگیرند، نوشتن مصوت‌های کوتاه در زنجیره خطست و در جهت عکس آن، نوشتن این مصوت‌ها را در خطوط لاتین، امتیازی برای آنها میدانند. حال آنکه، این نکته نه تنها عیب نیست بلکه مزیت هم هست چرا که اولاً باعث ساده‌نویسی و سریع‌نویسی است. ثانیاً از متن جمله میتوان منظور اصلی را فهمید مثلاً در بیت «مرد باید که در کشاکش دهر سنگ زیرین آسیا باشد، کسی مرد را مُرد نخواهد خواند».

۱- تعاریف دیگری نیز از خط شده است که طولانی‌تر از تعریف ما است. مثلاً انتقال زبان از مادهٔ اولیه و اساسی آن (واجها) بمادهٔ ثانوی در خط که عبارت باشد از حروف و دیگر نشانه‌های تکمیلی (سلیم

وانگهی برخلاف آنچه در لحظهٔ اول، بنظر میرسد وارد کردن مصوتها در زنجیرهٔ خط در طول زمان، باعث بدخوانی خواهد شد، چرا که تلفظها تغییر میکنند اما خط ثابت میماند و این دوگانگی بالطبع باعث تشویش ذهن و بدخوانی خواهد شد. برای اثبات این مدعا خطوط لاتین، بهترین مثالها هستند، این همه تفاوت لفظ با مکتوب در خطوط انگلیسی و فرانسوی و مانند آن ناشی از همین است که مصوتها در زنجیرهٔ خط وارد شده‌اند. مثلاً حرف a در بعضی کلمات فتحه است مانند "black" در بعضی کلمات ای است مانند same، گاهی کسره است مانند Carfull، در حالیکه در خط فارسی هرگاه این علامت بـ بر روی حرفی آمد بی‌شک فتحه است نه چیز دیگر.

کلمات انگلیسی را درست نمیتوان تلفظ کرد مگر آنکه قبلاً آنها را شنیده باشیم اما در خط فارسی حتی برای نوآموزان و غیرفارسی‌زبانان نیز با گذاشتن اعرابِ براحتی میتوان تلفظ را مشخص کرد. باری هنگامی که مصوتها در زنجیرهٔ خط وارد میشوند، تفاوت تلفظ در درازمدت موجب سردرگمی خواهد شد مثلاً لغت جَلَو را امروزه جُلُو تلفظ میکنیم. حال فرض کنید خط فارسی هم مانند لاتین بود ابتدا این لغت را jelaw مینوشتند و امروز باید آن را jolow میخواندیم و این خود بمعنای تفاوت ملفوظ و مکتوب و موجب آشفتگی خط بود در حالیکه نوشتن این لغت بصورت فارسی آن، یعنی «جلو» آشفتگی ذهنی نمی‌آورد.

کسانی که معتقدند نوشتن مصوتها در زنجیرهٔ اصلی خط باعث حذف

علامات بالا و پایین حروف و در نتیجه ساده شدن خط میشود در اشتباهند مثلاً

فرض کنید سلام را بصورت Salam بنویسیم باز برای آنکه نشان دهیم a ی دوم نیست بلکه «آ» است باید از یک علامت استفاده کنیم مثلاً بنویسیم Salām یعنی مشکلی را حل نکرده‌ایم و باز هم مجبوریم از علاماتی در بالا و پایین حروف استفاده کنیم.

از دیگر مزایای ارزشمند خط فارسی نادر بودن حروف زائد در خطست یعنی حروفی که نوشته میشوند اما خوانده نمیشوند. این کلمات عمدتاً محدود بآنهايي هستند که یا واو معدوله دارند مانند خواهر و خواش، یا به‌های بیان حرکت ختم میشوند مانند خانه و یا به تنوین منصوب ختم میشوند مانند «ظاهراً» که این آخری از خط عربی آمده است. در حالیکه این نقیصه در خطوط لاتین بی‌شمارست و حتی در خط عربی نیز که نزدیکترین خط بفارسی است این عیب هست چنانکه حروف «والی» در کلمات زیادی خوانده نمیشوند مانند کانوا که الف آن زائد است.

امتیاز دیگر خط فارسی توانائی پیوسته‌نویسی آنست که موجب تندنویسی و زحمت کمتر میگردد. حتی خطوطی هم که بر مبنای جدا نویسد مانند انگلیسی باز هنگام نوشتن، با القبائی جدید، حروف را بهم می‌چمباندند.

از دیگر معایبی که بر خط فارسی گرفته‌اند وجود حروف مشابهت. حروفی مانند ز، ذ، ض، ظ، و این عیب بر خط واردست. اما باید دانست که این تنها خط فارسی نیست که چنین گرفتارئی دارد بلکه خطوط دیگر نیز همین مشکل را دارند مثلاً برنارد شاو گفته است fish را باید بصورت ghoti نوشت چرا که

gh علامت f است مانند Cough و o نشانه ا است چنانکه در ti و women هم نشانه «ش» است.^(۱) همچنین در زبان فرانسوی o به چهل و پنج صورت بکار می‌رود^(۲) و می‌گویند شکپیر نام خود را به بیست و یک صورت نوشته است.^(۳) پیش از اینها برخی پیشنهاد داده بودند که برای رفع این نقیصه، بجای تمام حروف مشابه از یک حرف، استفاده شود یعنی بجای ض، ذ، ز، ظ فقط از «ز» استفاده کنیم و حافظ را بصورت هافز بنویسیم. بدیهست مشکلات ناشی از این کار، بسیار بیشتر از فوائد آنست و در بطن آن، عادت ستیزی و عربی ستیزی افراطی نیز وجود دارد.

برخی نیز با استناد باینکه حروف ث ذ ص ض ط ظ ع ق عربیند آنها را از کلمات فارسی حذف می‌کنند یعنی لعل و عاج و کیومرث را لال و آج و کیومرس می‌نویسند تا املای کلمات اصیل فارسی از لوث حروف عربی پاک شوند! اما سؤال اینست: مگر سایر حروف الفبای فارسی هم عربی نیستند؟! آیا «ث» و «آ» و «س» از الفبای عربی نیامده‌اند؟!

برخی دیگر نیز خط فارسی را مغلوب کامپیوتر میدانند و صراحتاً نوشته‌اند: باید خط را بر اساس تواناییهای کامپیوتر طراحی کرد^(۴) و بدین منظور

۱- ناتل خانلری، پرویز زبان‌شناسی و زبان فارسی، ص ۲۵۶.

۲- همان، ص ۲۵۴.

۳- مینوی، مجتبی مینوی. برگستره ادب فارسی، ص ۵۰۴.

۴- جعفر شعار، شیوه‌ی خط فارسی، ص ۱۲ و ۱۵.

تغییراتی در خط داده‌اند مثلاً «خانه من» را بصورت «خانه‌ی من» نوشته و میگویند برای کامپیوتر نوشتن یای کوچک سخت است. زهی خرد و دانائی! که خط را باید تسلیم دستگاهی الکترونیکی کرد. آیا بهتر نیست بجای تغییر خط، از مهندسان کامپیوتر خواست تا نرم‌افزاری بسازند که قابلیت بیشتری در نوشتن خط فارسی داشته باشد؟ هنگامی که چاپخانه‌ها با حروف سریبی کار میکردند، یک نفر نوشته بود،^(۱) بهترست خط فارسی را هر چه زودتر عوض کرد زیرا در نوشتن آنها سرب زیادی مصرف میشود و این مقرون بصره نیست! باری اگر بخواهیم باین سخنان گوش دهیم هر روز باید بخاطر پیشرفت تکنولوژی، خط جدیدی اختراع کنیم. یکی از معایب دیگری که بر خط فارسی گرفته‌اند مشخص نبودن قوانین پیوسته‌نویسی و جدانویسی میباشد. هر چند این موضوع بتفصیل در همین کتاب بررسی شده و قوانین آن آمده است و ذکر دوباره آنها در این مقدمه، اضافه خواهد بود اما عجالتاً میتوان گفت همین نکته نیز از تواناییهای خط فارسیست که در بسیاری موارد میتوان لفتی را هم متصل نوشت هم مفصل و بدین ترتیب فشار بار آموزشی را از روی ذهن نوآموزان برداشت.

امروزه در کنار الفباهای معمول هر کشور، از علائمی بنام «فونتیک» نیز برای نشان دادن طرز صحیح تلفظ لغات استفاده میکنند چنانکه در فرهنگ سترگ و گرانقدر استاد دانشمند مرحوم دکتر معین نیز از همین شیوه برای نشان دادن

تلفظ لغات استفاده شده است. اینک میگوئیم از دیگر مزایای ارزشمند خط فارسی یکی اینست که برخلاف الفباهای لاتین، هیچ نیازی باین علائم ندارد و با وجود هشت علامت یعنی فتحه، ضمه، کسره و ساکن و تشدید و خطی عمودی به نشانه مصوت کشیده «ای» (مثلاً پنی) و خطی عمودی در کنار الف (برای نشان دادن کلمانی که وارد معدوله دارند مانند خواهر) و یای کوچک (ء) میتوان تلفظ تمام لغات را بصورتی بسیار ساده نشان داد:

چند مثال:

شیوه نوشتن معمولی	شیوه استفاده از الفبای فونتیک	شیوه استفاده از علامت گذاری ریشه دار معمول خط فارسی
بین	heyn	بین
بین	bīn	بین
خار	xār	خار
خوار	xār	خوار
خود	xod	خود
خود	xūd	خود
اعدام	e'dām	اعدام

چون این شیوه علامتگذاری برای نخستین بار مطرح میشود لازمست توضیحی کوتاه راجع به بعضی کلمات داده شود:

۱- مصوت «ای»: هرگاه این علامت بر زیر حرف «ی» آمد نشاندهنده مصوت کشیده «ای» است و اگر نه با مصوتهای کوتاه تلفظ نشان داده میشود مانند «بین» و «بین».

۲- برای های بیان حرکت (های غیر ملفوظ) علامتی نمیگذاریم ولی اگر «ه» تلفظ شود علامت مربوط بآن را خواهیم گذاشت. مثال: «به» و «به»، «همه کاره» و «کاره» (بمعنی کراهت دارند). «ده» و «ساده».

۳- حرف واو، گاهی نشاندهنده مصوت کشیده «او» است (مانند بگو) در این موارد از علامتی استفاده نمیکنیم. گاهی خوانده نمیشود (مانند خود) که علامت حرف قبلی و نبودن علامتی بر روی واو بیانگر حذف واو است و گاهی بیانگر مصوت «و» در قدیم و «و» در تلفظ امروزیست (مانند دو - جو - گرو که در قدیم دو و جو و گزو تلفظ میشده اند).

۴- سایر موارد بسیار ساده و بدیهیست و با گذاشتن مصوتهای کوتاه، طرز خواندن لغت نشان داده میشود. یعنی تنها با دانستن سه قاعده بسیار ساده میتوان تمام تلفظها را نشان داد. البته این سخن هرگز بمعنای طرد ارزشهای الفبای فوتبیک نیست.

از دیگر امتیازات خط فارسی اینست که برای تمام مصوتها (واجها)، علامتی وجود دارد. در حالیکه خطوط دیگر چنین نیستند مثلاً الفبای عربی چهار واج «پ ژ گ چ» را ندارد و الفباهای لاتین نیز چنینند بعنوان نمونه در انگلیسی

علامتی برای واج «ژ» و «خ» وجود ندارد و این واجها را بصورت ترکیبی نشان میدهند «خ» گاهی بصورت x و گاهی بصورت kh درمیآید در حالیکه در الفبای فارسی هیچ صوتی نیست که از دهان خارج شود و علامتی مستقل و منفرد برای آن نباشد و ضمناً هر علامت فقط و فقط برای نشان دادن یک واج بکار میرود و تنها مورد استثنای آن «ی» است که در بعضی کلمات عربی بجای «الف» هم بکار میرود مانند «مصطفی». در حالیکه در زبانهای دیگر یک علامت برای چند واج بکار میرود مثلاً علامت ʒ هم بیانگر واج گاف است هم قاف و علامت c هم برای «سین» بکار میرود هم برای «کاف». در این زبانها، تلفظ «مصوت + ع» را نمیتوان با خط معمولی نشان داد و برای بیان تلفظ باجبار باید از الفبای فونتیک استفاده کرد مثلاً لغت «اعتقاد» در خط انگلیسی etegad نوشته میشود که بیانگر تلفظ آن نیست و باید بصورت e'teyād نوشته شود.

نتیجه سخن، همانست که ابتدای کلام گفتیم: «خط فارسی کم عیبترین خطوط دنیاست». اما امروزه با این خط چه میکنند؟ از املاي غم‌انگیز آموزش و پرورش که بگذریم، روزنامه‌ها و بنگاههای نشر کتاب نیز هر یک رسم الخط ابداعی خویش را دارند، یادم می‌آید در یکی از کتابها دیدم که همه چیز را بطرز شگفت‌آوری جدا نوشته بودند مثلاً «بهت گفتم» بصورت «بهت گفت‌ام» درآمده بود و پیوستگی را «پی‌وسته‌گی» کرده بودند به آن ناشر تلفن کردم و پاسخی که شنیدم این بود که «ما خودمان متخصصیم و خط خودمان را داریم!»

روزنامه‌ها نیز همین‌گونه‌اند و «خط خودشان» را دارند. چاره کار چیست؟ بنظر نگارنده تنها راه چاره اینست که فرهنگستان زبان و ادب فارسی، ابتدا معایب املائی خود را برطرف و سپس بتمام کشور ابلاغ کند و همگان موظف باطاعت از آن باشند. گاهی اوقات آزادی، زیاد هم چیز خوبی نیست!

یادآور می‌شویم که این کتاب تنها بآن بخشی از خط فارسی اختصاص دارد که املائی آنها محل بحث و نزاعست و بمواردی که مورد قبول همگانست نمی‌پردازد.

در پایان بر خویش واجب میدانم از استاد گرانقدر جناب آقای دکتر خسرو فرشیدورد صمیمانه سپاسگزاری کنم. استادی که پاسداری از خط و زبان فارسی را مهمترین دغدغه ذهنی خویش میدانند و در این راه با نوشتن هزاران صفحه کتاب و مقاله، حق بزرگی بر همگان دارند. من نیز در مکتب ایشان بود که با مقوله‌های املاء و لغت‌سازی ابتدا آشنا و سپس علاقه‌مند به تحقیق در این زمینه‌ها شدم.

امید مجدد

بهار ۸۴